

ORSZÁGHATÁROK ÉS ÁLLAMHATÁROK EURÓPÁBAN

1. Bevezetés

Csak üdvözölni lehet, hogy a katonai szféra egyre nyitottabbá válásával növekszik az igény a „civil” kutatási eredmények és megközelítések megismerése iránt. A határok kérdésköre kezdettől fogva egyike az e szempontból leginkább frekvenciált problematikáknak. E szerteágazó kérdéskör bármilyen rövid, összegző jellegű tárgyalása elé néhány alapvető megszorítás kívánkozik. Ezek:

- a) A térbeliség mai képeinek kialakulása hosszú történeti fejlődés eredménye és megkerülhetetlen alapja a további változások irányának, jellegének.
- b) Mai térbeliségünk nem a mostani állami keretek között alakult ki és (az európai tendenciák ismeretében biztos remélhető módon), és nem azok korlátai között, hanem a nemzetközi regionális együttműködés feltételrendszerébe ágyazva fejlődik tovább.
- c) A térbeliség alakulását szekuláris módon, objektíve befolyásoló folyamatok mellett természetesen hatnak szubjektív, a térszervezést a szándékoknak és erőviszonyoknak figyelembevételével meghatározott tényezői is.
- d) E két típusú térbeli folyamat eltérő tartalmú fogalomsorral írható le az általa átfogott tér nagysága szerint. A „település - vonzáskörzet - régió - ország” objektív fogalomsor egyes elemei nem cserélhetők el a „község - járás - megye - állam” fogalomsor szubjektív elemeire.

Felfogásunk szerint a regionális vizsgálatok élesen különböznek az egyes területek bizonyos szempontú leírásától: az utóbbi, lényegében a ható tényezők számbavételére korlátozó tevékenységtől abban térnek el, hogy a már kialakult régiók aspektusából kutadják a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti szférák kölcsönhatásrendszerét. Ebből következően a regionális kutatások időben meghatározottak: csak attól kezdve értelmezhetőek, amikortól a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően olyan térségek különülnek el egymástól, amelyeknek sajátos fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, így fejlesztési problémáik is vannak, amelyek bizonyos belső kohézióval rendelkeznek, textúrájuk a magterületen sűrű és a perifériák felé ritkul, az ott élő lakosság tudatában entitásként tükröződnek, bizonyos komplexitásuk van. Ebbe a fázisba Kelet- és Közép-Európa a XIX. század második felében kezdett eljutni.

Az egyes régiók egymás közötti kapcsolatainak azon alapulnak, hogy a munkamegosztás nyomán kialakuló specializáció révén nemcsak az egyes ágazatok, hanem az azok területi allokációját megtestesítő térségek (régiók) között is rendszeres áru- és tevékenységcsere alakul ki.

Természetesen nem tagadva, hogy az egyes térségek közötti kapcsolat a termelőerők fejlődésének korábbi fázisaiban is létrejön, definitív interregionális kapcsolatokról csak a régiók formálódásának előre haladtával beszélhetünk. Ez Kelet-Közép-Európában a XIX. század végére tekinthető realitásnak. Felfogásunk szerint a régiók a társadalmi-gazdasági tér szekuláris fejlődése, a térszerkezet, a textúra változása a konfigurációja révén értelmezhető ország részei, határai a peremterületeken egyben az ország határai is. Létükön nem változtat, ha esetleg a nemzetközi erőviszonyokat időlegesen rögzítő államhatárok átvágják őket, vagy (más oldalról tekintve) eltérő fejlődésű, vagy struktúrájú régiórészeket terelnek össze. Természetesnek vesszük ugyanakkor, hogy az ilyen helyzetben lévő, nemzetközi régióknak nevezhető térség működését alapvetően befolyásolja, hogy az érintett államok társadalmigazdasági viszonyai milyenek, és milyen közöttük az együttműködésre irányuló politikai szándék.

Az intra- és interregionális, termelőerők fejlődése révén objektivizálódott együttműködés a nemzetközi régiók esetében tehát politikummal mélyen átitatott kérdés, olyan folyamatrendszer, mely politikai eszközökkel ideig-óráig gátolható, de igen hatékonyan segíthető is.

Úgy gondoljuk, hogy napjainkban – éppen a kontinens nyugati része tapasztalatainak elemzése nyomán – aktuálisnak tekinthető Kelet- és Közép-Európában is az államhatároktól lényegében független intra-és interregionális együttműködés támogatása. Az erre irányuló, államonként egységes elszántságúnak aligha nevezhető akaratot jótékonyan befolyásolja az a tény, hogy a térség valamennyi állama részévé kíván válni az Európai Uniónak, így természetes módon követnie kell annak kialakult meghatározó normarendszerét, ideértve a régiók hierarchikus, kooperatív rendjét is.

2. Történelmi vonatkozások

2.1. Előzmények az I. világháborúig

A Kárpát-medence történetében számos olyan mozzanatot találunk, amely az entitáson belüli elkülönültségre utal, és hosszabb-rövidebb időszakon át érvényesül. Érdekes módon ezek egyike sem épül rá a természeti viszonyok által nyilvánvalóvá tett táji különbségekre, a megegyezés kivételes, esetleges, részleges és időleges csupán. Ha ezeket az elkülönültségi jellemzőket mutató időszakokat akár futólag áttekintjük, nyilvánvalóvá lesz, hogy ezek csaknem minden esetben katonai-politikai okok következményei voltak, így a regionális fejlődésnek, a régió kialakulási folyamatnak semmiképpen sem tekinthetők előfutárainak.

A Kárpát-medencén belüli elkülönülések példáiként foghatók fel a római kor provinciái (Pannónia, Dácia), illetve az ezekből kimaradt területek, a honfoglalás-kori vezéri szállásterületek, a gyepűrendszer centrális és periférikus térségei, Magyarország és Horvátország, majd Magyarország és Erdély tartós történelmi külön útjai, a török támadás nyomán bekövetkezett másfél évszázados három részre szakadás stb. Az így átmenetileg rögzült határok azonban sem egymással, sem a természeti tájhatásokkal, sem az etnikai határokkal nem estek egybe, így sem elég tartó-sak₃ sem elég karakterisztikusak nem voltak ahhoz, hogy a regionális fejlődés keretei legyenek. Hasonló megállapításokat tehetünk II. József rövid életű kerületbeosztásának területi egységeivel, vagy a statisztikai, így népszámlálási felvételezés kreált területeivel kapcsolatban is. Az évezredes megyerendszer egységei túlságosan kicsik, határaik esetlegesek ahhoz, hogy regionális egységként számba

vehetők legyenek. A több megyére kiterjedő katonai, igazgatási, jogszolgálati egységek szintén csak egy, vagy néhány funkcióval rendelkeznek. A különböző szempontú egységhatárok sehol sincsenek tekintettel az etnikai csoportok életterére, keresztül-kasul szelik azokat.

Egyik oldalról tehát az állapítható meg, hogy a Kárpát-medencét regionális egységekre tagoló szekuláris fejlődési folyamatok nem voltak, míg másrészt azt kell rögzítenünk, hogy a Kárpát-medence egysége megkérdőjelezhetetlen volt. Ennek legfőbb alapja – a természeti viszonyokra is épülve – a történelmi Magyarország állami egysége, amely a modern korokra az 1867-es kiegyezéssel az Osztrák-Magyar-Monarchia keretein belül töretlenül helyreállított.

Annak ellenére, hogy 1868-tól Horvátország politikai autonómiával rendelkezett és volt bizonyos sajátos tudati különállása Erdélynek is, Magyarország entitás.

Ennek a ténynek látványos következménye, más aspektusból nézve a további fejlődés hasonló jellegének alapja az egységes vasúti hálózat. Ennek sűrűsége a peremek felé csökken, egyedül Ausztria felé mutat sűrű hálózati kapcsolatrendszeren keresztüli egységes fejlődésre utaló átmenetet.

Hasonlóan egységes képet mutat a Kárpát-medence településrendszere is. Ez az egység annak ellenére hangsúlyozandó, hogy számos, esetenként nem is lényegtelen eltéréssel (tanyák, aprófalvak, bányavárosok, agrárvárosok stb.) keresztül érvényesül. Az urbanizálódási folyamat kibontakozásával és erősödésével egyre inkább kiteljesedik az egység, stabilizálódnak a hierarchiaviszonyok és létrejön a településrendszer jellegzetes konfigurációja. Ezen belül a legmagasabb hierarchiasintű központok az egységes centrumként világvárosság fejlődött Budapest körül több gyűrűt alkotva helyezkedik el.

A kapitalizálódó történelmi Magyarországon a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódnak a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki.

Közöttük keskenyebb-szélesebb átmeneti, többoldalú és kevésbé intenzív kapcsolatrendszerrel rendelkező, ritkább textúrájú zónák húzódtak, melyek „hovatartozása” a későbbi fejlődés során dőlt volna el. Felfogásunk szerint kilenc ilyen régiókezdemény létezett a századforduló utáni Magyarországon.

Közülük az első a Budapest által létrehozott, a politikai földrajzi értelemben vett „szívterületet” (core area) gyorsan túlhaladott Központi Körzet, mely eltérő természeti adottságú térségek találkozási zónájában, kiváló közlekedés-földrajzi helyzete révén vált csaknem definitív régióvá. Hasonlóan előrehaladott fejlődési fázis jellemzi a második térséget, a közös főváros, Bécs köré szerveződött és a világváros periferikus ausztriai fekvése miatt Magyarországon is intenzív kapcsolatrendszerű Pozsony-Sopron-Győr-Szombathely központokkal jellemezhető Kisalföldet és Nyugat-Dunántúlt.

A harmadik térség, Közép- és Dél-Dunántúl már lazább textúrájú, több kisebb központ által szervezett, az előbbi két, világváros által összefogott régiókezdeményhez egyaránt kötődő, az adriai kapcsolatot közvetítő terület, az Alföld a negyedik térség a régióvá fejlődés alacsonyabb szintjével írható le: agrárterület, jelentős városokkal, sajátos településrendszerrel, nagy kapacitású, átfutó közlekedési hálózattal, de egészében elmaradott infrastruktúrával. Átmeneti peremzónái szélesek, a kapcsolódási viszonyok kialakulatlanok.

Az ötödik térség a Felvidék, a hatodik a tágabb értelemben vett Ruténföld. Mindkettő laza textúrájú, a Kárpátokra támaszkodó, a hegységen túlra kevés közvetlen

relációval kötődő egyértelműen az ország központi térségeivel kapcsolódó, a nem magyar etnikum túlsúlyával jellemezhető terület.

Erdély a hetedikként számításba vehető térség. A régióvá alakulás történelmi alapú, identitástudattal is alátámasztott. Gazdasági szerkezete, magyar, román és német népessége, az etnikai kölcsönhatások az egyik legérdekesebb régiókezdeményünké avatják, mely az ország központjához kötődése egyértelmű ugyan, de amely e mellett lényeges moldvai és havasalföldi kapcsolatokkal rendelkezik.

A nyolcadik, viszonylagos régióvá alakulás energiával rendelkező térség a Délvidék, Magyarország „lány alteste”. Kiváló agrár adottságú, vegyes (magyar, szerb, német, román) etnikumú térség, közepes sűrűségű textúrával, egyértelműen központi orientációval, de D-i nyitottsággal, számottevő balkáni kapcsolatrendszerrel, érezhető belgrádi vonzással.

A különállás politikai kereteivel is rendelkező Horvátország a kilencedik térség. Történelmi múltja, etnikai összetétele, tengeri és egyéb kapcsolatai a kétségkívül meglévő budapesti kötődés ellenére a leginkább önálló térséggé teszik.

Egészében véve: az első világháború előtt Magyarország, mely a Kárpát-medencét kitöltötte, tagolható ugyan néhány, a fejlődés különböző fázisában levő régiókezdeményre, de ezek definitív régióként még nem értelmezhetők.

2.2. A két világháború közötti időszak

Az I. világháborút követő politikai átrendeződések államhatárok tömegét hozták a Kárpát-medencébe. Ezek a politikai határok sem etnikai, sem térszerkezeti elvet nem követtek, kizárólag nagyhatalmi alkuk eredményei, így szinte természetesnek vehető, hogy a régiókezdeményekre sem voltak tekintettel. A határok egyrészt régiókezdeményeket vágtak kettő (néha többfelé), másrészt interregionális kapcsolatokat tettek lehetetlenné.

A regionális fejlődésgátjává lett az is, hogy a Kárpát-medencét is magában foglaló Közép-Európa egész is „elaprózódott”, új államok sora jött létre, az ellenségeskedések csaknem általánosnak nevezhető légköre nem kedvezett az államhatárokon túlnyomó, nemzetközi regionális együttműködésnek. A sok határ lényegesen lassította a közlekedést, drágította a kapcsolatrendszer „üzemeltetését,” kényszerpályákat hozott létre az államhatárokat ugyan tiszteletben tartó, de a korábbi relációkat kikerülni kényszerülő mozgások számára.

A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő politikai határok az országon belüli regionális kapcsolatokat jogi értelemben nemzetközivé tették, ez a körülmény nem szükségszerűen társadalmi-gazdasági fejlődést gátló ugyan, mert lehetséges, hogy egymással békés viszonyban élő, átjárható, lényegében virtuális határral érintkező államok szomszédosak, így a regionális kapcsolatok éppúgy tetszőlegesen, a társadalmi-gazdasági tér kialakult struktúráját követően, mint a politikai határokkal nem zavart térségekben. A Kárpát-medencében azonban az egymással szembenálló államok határai csonkolták a kapcsolatrendszer bizonyos elemeit, így – a határ mindkét oldalán – gátolták a társadalmi-gazdasági prosperitást. Ez a sajnálatosan általános és tartós helyzet csak ott változott, ahol határátkelőhelyek üzemeltek és a területi relációk koncentráltak, fejlődési energiához juttatva az adott térséget.

A két világháború közötti időszak politikai szembenállása tehát kifejezetten gátolta, hogy a Kárpát-medence nemzetközivé vált térségében a regionális fejlődés, a

régióformálódás folyamata folytatódják. Ezen a helyzeten a II. világháború alatti, nálunk ország gyarapodás néven ismert határmódosítások sem változtattak.

2.3. Az államszocializmus időszaka

A II. világháborút lezáró békék helyreállították a megelőző állapotokat a Kárpát-medencében egy kisebb (a pozsonyi hídfő kiszélesítése) és egy nagyobb (a Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolása) kivétellel. A Szovjetunió megjelenése a Kárpát-medencében, valamint az egész Kelet- és Közép-Európa politikai kényszerpályára terelődése meghatározó súlyú következményekkel járt a Kárpát-medencei regionális fejlődés perspektívái szempontjából is.

Kelet- és Közép Európa Szovjetunió vezette államai egyrészt – a deklarációk szintjén – szívélyes, baráti, sőt testvéri viszonyban voltak egymással másrészt viszont a területi integritás és a belügyekbe való be nem avatkozás elvének túlhangsúlyozásával, az etnikai problémák szőnyeg alá söprésével, a centralizált szervezési-irányítási modell tartós működtetésével olyan helyzetet hoztak létre, amelyben a határokat szinte fétisként kezelték, nehezen átjárhatóvá tették. A határ két oldalán fekvő, korábban évszázadokig egységesen fejlődött térség részeinek kapcsolatba lépése, kooperációja csak a fővárosok tudtával és engedélyével volt lehetséges, a normálisnak tekinthető egy lépéssel szemben legalább öt aktusra volt szükség a létrejöttéhez.

Az államhatárok mentén történő izoláció növelésének irányába hatott az is, hogy a KGST szervezetén belül a kisebb tagországok külön-külön lényegesen szorosabb kapcsolatban voltak a Szovjetunióval, mint egymással, így az ágazati kapcsolódások hatásai a területi allokációban nem érvényesülhettek.

A Kárpát-medencén belüli politikai határok mögött tehát az egyes államok térszerkezete a politikai korlátok között fejlődött, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, illetve sűrűbb lett, mint a határok menti térségeké. Ez egyrészt azzal a következménnyel árt, hogy a politikai határ egyre inkább a politika szerepe a társadalmi, gazdasági folyamatok befolyásolásában, így területi vonatkozásainak alakításában is domináns, másrészt oda vezetett, hogy a politikai határokkal közrezárt tér (az állam) kezdett egységes térszerkezeti rendszerként funkcionálni. A jelenséget a magyarországi településrendszer konfigurációjának bemutatásával illusztráljuk, az I. világháború előtti, korábban ismertetett képpel való összevethetőség biztosítása céljából, de – ha nem is ilyen mértékben – ez játszódott le a Kárpátok hegláncjának gátló hatása ellenére Romániában is.

Kétségtelen, hogy a farizeus ideológiai frázisok és az államhatárok mögé búvó rendszerek társadalmi-gazdasági tevékenységének sunyin óvatos realitása közötti ellentmondás sokat ártott a Kárpát-medence területén osztozó minden állam népének, mind a nemzetközi regionális együttműködés nyilvánvaló előnyeinek kihasználatlanul hagyásával, sőt elutasításával, mind pedig az etnikai feszültségek fenntartásával. Kétségtelen, hogy a segítségként számításba vehető Nyugatról is csak szirénhangokra tellett.

3. A mai helyzet és lehetőségeink

Az Európa keleti felében az 1980-as és 1990-es évek fordulóján bekövetkezett politikai fordulat új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében is. Az azóta, eltelt időben a széthullott Szovjetunió helyett Ukrajna van jelen a térségben. Szlovákia önállóvá válásával

Magyarországon kívül létrejött egy másik olyan állam, amely teljes területével a Kárpát-medencében van, míg Csehország kiszorult onnan. Jugoszlávia szétesésével délen immár három egymással nem mindig szívélyes viszonyban álló állam határolja Magyarországot. Mindegyik érintett állam politikai rendszere változott. Befolyásolta a Kárpát-medencei viszonyokat a vasfüggöny megszűnése és az a tény is, hogy Ausztria a közelmúltban az egyesült Európa tagjává lett, vagyis az utóbbi megjelent a Kárpát-medencében.

A politikai rendszerváltozás egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtett a Kárpát-medencei regionális együttműködés számára is, bár kezdetben lényegesen többet reméltünk ezen a területen is. Arról van szó, hogy időközben felszínre kerültek gyengeségeink, korábbi ellentéteink, félelmeink és gyanakvásaink, de nyilvánvalóvá lettek bizonyos ígérek reális értékei is. Egy biztos: mára mindenek előtt nyilvánvaló, hogy egyrészt az összeurópai modellnek nincs reális alternatívája, másrészt a csatlakozás rendkívül gyötrelmes és eléggé hosszú folyamat, így minden, ami segíti és lerövidíti a csatlakozást, minden érdekelt számára fontos. Ezért értékelődött fel Kelet-Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is a regionális együttműködés problémaköre.

Magyarország, mint a Kárpát-medence központi fekvésű és nyitott gazdaságú országa a lehetséges együttműködések szinte mindegyikében érdekelt, ideértve az államhatárokkal átvágott, centrum vonzáskörzet relációkon alapuló kistérségi együttműködést éppúgy, mint a nemzetközi regionális kooperációt, vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is.

Az államhatárokon való árvonzások kölcsönösek, és lényegében kiegyenlítik egymást. Ez utóbbi hangsúlyozása azért szükséges, mert megnyugtathatja azokat az aggályoskodókat, akik e kapcsolatok revitalizációjától a status quo-t féltik. A centrum vonzáskörzet relációi államhatárookra való tekintet nélküli dinamizálása számos kistérségi probléma (ellátatlanság, munkanélküliség, közlekedési gondok) megoldásában jelentené a könnyebb és társadalmilag olcsóbb utat. A jó szándék, a bizalom, a kölcsönös előnyökre való törekvés elegendő, a többit elvégeznék a reális térfolyamatok.

A nagyobb léptékű, regionális jellegű kooperáció tekintetében (akár a négy égtájjal is jelölhetően) négy fő stratégiai fontosságú irány vehető számításba, melyeken belül 2-3, egymást esetleg átfedő térség mutatható ki. Ezek érintik a Kárpát-medence valamennyi államát, és számos specifikummal rendelkeznek. Sorra vételük a központi fekvésű Magyarország példáján a leginkább kézenfekvő.

A legfontosabb stratégiai kapcsolódási irány a nyugati, két nemzetközi regionális kapcsolatrendszeren keresztül funkcionál. Ebből az első a bécsi, az egész medence legfontosabb innovációs kapuja, sőt közvetett hatása a Kárpát-medencén túli térségekre is van. A nyugati stratégiai kapcsolódási irány másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere az osztrák-magyar-szlovén-horvát négyes-határ térsége, amely ma még kevésbé frekvenciált, de a jövőben gyorsan növekvő jelentőségű lesz.

Az északi stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere – Pozsony révén - közös a béccsel. Második a magyar főváros átvonzása a közép-szlovákai térségre, míg a harmadik a Miskolc és Kassa központokkal jellemezhető térség.

A keleti stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere a szlovák-ukrán-román-magyar határvidék, a Záhony-Csap-Ágcsernyő csomópont, ez a térség a Kárpátok Eurorégió papíron már létező területe, várhatóan nagy jövőjű együttműködési tér. Kelet másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszer a magyar-román határ mentén, az Alföld térségében van formálódóban.

A déli stratégiai kapcsolódási irány első nemzetközi regionális kapcsolatrendszere azonos az előbbivel, míg a második a magyar-román-szerb, a harmadik a magyar-horvát-szerb hármashatár menti területek kooperációját jelenti, igen jelentős balkáni kapcsolatrendszerrel.

E nemzetközi regionális kapcsolatrendszerek regionális léptékű előnyeiken túl, igen jótékony szerepet játszhatnak az érintkező kistérségek társadalmi-gazdasági potenciáljainak aktivizálásában az ott élő népesség életkörülményeinek javulásában is.

Az egyes államok egészét átfogó, kontinentális értelemben vett regionális együttműködési rendszerek (CEFTA, visegrádiak) is igen jelentős fejlesztési energiát kölcsönözhetnek a határok menti regionális kooperációknak, ideértve a Kárpát-medencén belülieket is. A megvalósult nagyobb mértékű bizalom megteremtésében.

4. Európai kitekintés

Az európai államok és országok bevezetőnkben említett lényegi szempontú eltéréseit Európa politikai térképé is szemléltethetjük. Ezek a szignifikáns differenciák és az a tény, hogy az országok és természetes felépítő térségeik, a régiók határait az államhatárok keresztül-kasul átszelik, szétvágva összetartozó és összetartozó össze nem tartozó térségeket, számos szempontból bonyolult helyzetet teremtenek.

Ide tartoznak a biztonságpolitikai problémák is, de ezek elemzése már más, hozzáértőbb szerző feladata lehet.